

չեղադործը և ուրիշները: Տեսնում էք. երեք իրաւագէտներից մէկը ոչինչ չի ասում. մնացած երկուսն էլ կասկածով են վերաբերում: Դրանց անունով տալով իր բացատրութիւնը Մելիք-Թանգեան ասում է .«Պաւլիկեանների հիմնադիրն էր Միջագէտը: Սամոսատ քաղաքից Պօղոս անունով մէկը... Պօղոսին կարգալոյծ արին Անտիօքում Գրիգոր Աստուածաբանը: Հեղինակը բաւական չէ որ իր բացատրութիւնները կապում է յիշուած նշանաւոր անձանց վրին, նաև Գրիգոր Սքանչեղադործին շփոթում է Գրիգոր Աստուածաբանի հետ, որ առաջինից մի դար յետոյ էր ապրում: Մի տեղ էլ (251 երես) Գրիգոր Սքանչեղադործին անուանում է Հրաշագործ, մինչդեռ մեր ամբողջ հին գրականութեան մէջ, տօնացոյցների մէջ և նոյնիսկ ամենայն տարի օրացոյցների մէջ նա Սքանչեղադործ է անուանւում:

Այսպէս ուրեմն. այդ գիրքն իբր գիտական երկ՝ իր ուսումնասիրութեանց բաժնով՝ անարժէք է. տուած նիւթը անմըշակ և կասկածելի և տես-տեղ նոյնիսկ մեղանշում է ճշմարտութեան դէմ:

Դրբի միակ արժանիքը այդ նիւթերի առաջին անգամ համախմբուած հրատարակուիլն է, ու կարող է ծառայել իբր տեղեկատու և ուրիշ ոչինչ:

Արս. վ. Ղլտծեանց

Մ. Ա. Պարսամեան. «Անգլագր» Կ. Պոլիս, Նշան-Պապիկեան գրատան հրատարակութիւն, 1804 թ., գինն է 5 դր2:

Թրքահայ ներկայ գրականութեան լաւագոյն շրջաններից մէկն եղաւ 1890—95-ի կարճատեւ ժամանակամիջոցը:

Սակայն, ուժգին թափով սկսուած այդ շարժումը՝ իր հոյակապ թուիչքի մէջ խորտակուեց դժբախտաբար, որովհետեւ վերայ հասան արիւնի և սուգի օրերը, յաւէտ անմոռանալի: Կարմիր սարսափը՝ Վոսպորի ափերից մինչև Տիգրիսի եզերքները՝ անշարժութեան, մահուան դատապարտեց կեանքի ամեն գործունէութիւն, և վերահաս վտանգի սպառնալիքի տակ, գրական և հասարակական գործիչների մեծ մասը ապաստան փնտռեց օտար, հիւրընկալ հողերի վրայ: Ու այնքան յուզումով ու այնքան խանդաղատանքով շինուած գրական բոյները քար ու քանդ եղան: Սակաւթիւն մնացողները՝ իրանց ընկերներից որբացած՝ մանաւանդ աւելի անողոք—առանց այն էլ արդէն չափազանց խեղդող—պայմանների մէջ զրուած՝ ստիպուեցին քէն պահել իրանց գրչի դէմ: Քիչ-քիչ սարսափը սկսեց իր

յարձակողական գոյնը կորցնել, իրերն ու կեանքը սկսեցին առ-
հերևոյթ, յարաբերական մի խաղաղութիւն ստանալ ու շատ
հեռացողներէից քշելը միայն վերադարձան իրանց բոյնը:

Տիրող այն ուէժիմը, որ գտան իրանց վերադարձին,
մարդկայնօրէն անհնար է բացատրել: Պէտք է ապրած լինել՝
գաղափար կազմելու համար այդ անլուր բարբարոսութեան
մասին: Մարդկային, բանական կենդանու կաշուի տակ ապրե-
լուց հազար անդամ նախապատիւ պիտի լինէր, ապրել, շնչել
ու զգալ որևէ կենդանու մորթի տակ:

Ուրեմն, ի՞նչ տակ կուզէ, որ գրականութիւնը, հրապա-
րակաւօսութիւնը, այդ պայմաններում, մի տեսակ հերոսա-
կան, ցաւագին ճիւղ պիտի լինէր, որովհետեւ գիտակից, կեն-
դանացող խօսքը հալածուած՝ մարդիկ պէտք է իրանց բերանը
բանային, ոչ թէ մտքեր, գաղափարներ արտայայտելու, ազ-
գային, հասարակական հարցեր յուզելու, կեանքի ու գործու-
նէութեան հոսանքներ ստեղծելու համար, այլ շաղակրատելու,
որպէսզի գոնէ իր արմատից մահացու կերպով վերաւորուած
մտաւոր ու գրական ծառի շուրջը ազագուն ու նիհար թփիկնե-
րի կանանչը դնեն և արիւնի փոթորիկի տակ կռացած ժողո-
վրդական հոգու մահահոտ վհատութեան վրայ յոյսի դժգոյն
ծաղիկներ թափեն...

Թրքահայը՝ լաւ չմարտած ֆրանսիական գրականութեան
ազդեցութեան տակ բնականից արդէն մի քիչ ճոռոտ, մի անկա-
րելի գրաքննութեան պղնձէ ձեռքում դարձաւ շատախօս, ջը-
րիկ, թեթեամիտ: Կրօնք և Սէր, ահա այն երկու բխանոց,
մեղկացնող թէմաները, որոնց վրայ Թրքահայ գրողը կարող էր
անվերջ ասեղնագործել:

Տիրացու և Սիրահար—եղիր, որքան ուզում ես: Բայց
կեանքը, լաւ կամ վատ, կանգ չէ առնում: Ու Պոլսի դպրոցնե-
րը՝ բացի երկու երեք միջնակարգից բոլորը տարրական, հետ-
ըզհետէ կեանքի լայն ճամբու վրայ էին թափում իրանց շըր-
ջանաւարտների յարդող շարքերը: Ի՞նչ պիտի անէին այդ խեղ-
ճերը, ի՞նչ կարող էին անել: Գործունէութեան ասպարէզները
փակ էին: Նրանց մեծագոյն մասը՝ նիւթական անցուկ միջոց-
ների տէր ծնողների դաւակ, անկարող էին ոչ թէ բարձրագոյն
ուսումի հետապնդելու, այլ նոյնիսկ միջնակարգ կրթութեան
հետամուտ լինելու:

Իբրև դպրոցաւարտ՝ իբրև մի շարք եռթիւնա-ների վրայ
գլուխ յողնեցրած, միտք մաշեցրած պատանիներ, բնականա-
բար, անամէջ հպարտութեամբ ուռած էին լինում, մի արհես-
տաւորի մօտ մանկելով, կամ արհեսագործութեան մի ճիւղի ա-

շակերտելով ապրուստի մի հաստատ աղբիւրի տիրանալու համար: Հաշուապահ, գրագիր, վաճառականի գործակատար, անհայն պաշտօնները, որոնց կը ձգտէին: Իսկ այն սակաւաթիւ բաղդաւորները, որոնք Պալոցական գրասենյակներէ վրայ մի քանի յաջող շարադրութիւններ արտադրած՝ քիչ ու շատ ծանօթ էին իրենց լեզուի համաձայնութեան ու շարադասութեան գաղտնիքներին, գրականութեամբ գրադուելու տարտամ երազներով հարբում էին: Իսկ գրականութիւնը, ի հարկէ, նրանց համար լրագրութիւնն էր:

Իսկ լրագրութիւնը: Անկարող, ինչպէս բացատրեցինք, կեանք ու շարժում ստեղծելու, պիտի աշխատէր իր ընդարձակ էջերի սպիտակը սևացնելու, պիտի բաւականանար անհոգի, ու յաճախ անմիտ խօսքի կեղծ գոհարները ցուցադրելով: Լըրագրատներէ մտահոգութիւնը աշխատակիցներէ որակը չէր, այլ քանակը: Մեծածաւալ օրաթերթերը լեցնելու նիւթ հարկաւոր էր. ու նրանք գրկաբաց պիտի ընդունէին լեզուի գըլխաւոր կանոններին չմեղանշող բոլոր փութկոտ, սրտատրոփ ու ձրի աշխատակիցները:

Ու այդ նորաւարտ, անփորձ, մտքի ու սրտի խղճուկ պաշարով պատանիներին մնում էր ինքնօգնութեամբ շարունակել մի քիչ Պալոցի գործը մտնելու լրագրական անջան ըզձալի էջերից ներս: Անպատրաստ՝ լուրջ աշխատութիւններ մարսելու, նրանք նետում էին զուտ գրական գործերի վրայ: Մտերմութիւն հաստատել ֆրանսիական ժամանակակից, ծանօթ անուն ունեցող վիպասանների և բանաստեղծների արտադրութեան հետ—այդ էր նրանց իդէալը: Եւ, շնորհիւ իրանց անյողդողդկամքին՝ շատերին յաջողում էր, եթէ ոչ հասնել, գոնէ մօտենալ դիւրին իդէալին: Եւ այդ ըզձալից արդէն նրանք անցագիր ունէին լրագրութեան ամայի քառուղիներն անարգել արշաւելու: Այնուհետեւ իրանցից էր կախում՝ գրական քիչ ու շատ շեշտում մի գիտակցութիւն իւրացնելով՝ իրանց համար մի անուն շինել և իրանց աշխատակցութեան բարոյական վայելքին միացնել նիւթական վարձատրութեան վայելքը:

Համաշխարհային գրականութեան մէջ, ձևի տեսակէտով ամենից շքեղ, ամենից ներդաշնակ ու կատարեալ արուեստագէտների, ֆրանսիացի հեղինակների ընթերցումը, առհասարակ արեւմտահայ գրական սերունդների մէջ ծնեցնում է ամենից առաջ ձևի մտահոգութիւնը: Ոսքի մեծ վարպետների հետ շրփումը սրում, նրբացում է նրանց զգայնութիւնը (sensibilité), ճաշակը: Դրա համար էլ այժմեան գրական նորագոյն երիտասարդութեան գլխաւոր արժանիքը թւում է լինել խորունկ մտքեր,

բարդ մտածողութիւններ արտայայտելուց աւելի—ասացինք որ դրա ոչ ազատութիւնը և ոչ կարողութիւնը ունէին—գեղեցիկ, գրաւիչ, փայլուն ձևի տակ ներկայացնել իրանց ասեկեքը, Ու սրա համար է, որ թրքահայ համարեա իւրաքանչիւր գրողի մօտ կը գտնէք մի բաւական ճոխ, կոկիկ լեզու, պարբերութիւններ, նախադասութիւններ, որոնք հաղիւ թէ ապօրէն լինին։ Եթէ թրքահայ մամուլը՝ իր ընթերցողներին մտքի առողջ ու առատ մտունդ մատակարարելու կոչման մէջ թերանում է, գոնէ արդար լինինք խոստովանուելով՝ որ նա իր յղկուած, կոկուած, կանոնաւոր լեզուով մեծապէս օժանդակուած է հայերէնի ուսուցման և տարածման։ Դպրոց և լրագրութիւն՝ ձեռք ձեռքի տուած՝ մեր արեւմտեան եղբայրների մէջ, մայրենի լեզուի ուսուցիչներն են հանդիսանում։

Եթէ ասեմ, որ պ. Մ. Ա. Պարսամեան՝ Պոլսի գրական նորագոյն սերնդին է պատկանում, նրա գէմքը մանրամասնօրէն ընդորոշելու կարիք չի լինի, կարծում եմ Բայց պէտք է աւելացնեմ, որ Անրջանը-ի հեղինակը այդ սերնդի լաւագոյն ներկայացուցիչներից մէկն է։ Երևում է, որ նա շատ է կարգացել Ֆրանսիացի բանաստեղծները, որոնցից գլխաւորը, բանաստեղծների իշխանը՝ Պոլ Վէլլէն, նրա վրայ ազդել է զգալի կերպով։ Բայց, որովհետեւ Վէլլէն՝ իր տաղանդի մեծութեան չափ տարօրինակ կեանքով ապրած մարդ է, որովհետեւ նա ճանաչել է կեանքի ըլոր երեսները, շատ տառապել, շատ վայելել, շատ երգել է, կեանքի մէջ նոր թևակոխող հայ բանաստեղծը՝ չէր կարող իւրացնել նրա զգայնութեան գլխի պտոյտ տուող, ցաւագին սրութիւնը, նրա խռովող, յուզող ու մոգական փոնը, այլ նրա փրփուր։ Պոլ Վէլլէն՝ ամենից առաջ երաժշտութիւն էր փրփուում բանաստեղծութեան մէջ։

De la musique avant toute chose...

Փնտռել ուրիշ ազդեցութիւններ պ. Պարսամեանի ներշնչման վրայ, մեզ շատ հեռունները կը տանէր։ Իբրեւ սկսնակ բանաստեղծ, ընկան է որ «Անրջանը»-ի հեղինակը գտնուի իր ընթերցումների անմիջական ազդեցութեան տակ։ Դիտաւորն այն է, թէ նոր երգիչը, իր նախափորձերի մէջ ցուցնում է արուեստագիտական խառնուածք, ունի հոգու ինքնաբոլի ճիւղեր, որոնք մեզ յուսադրեն նրա ապագայի մասին։

Պ. Պարսամեան երգում է Սէրը։

Թոթովող մարդկութիւնից սկսած՝ մինչև մեր յոգնած, ալետր օրերը, սէրը նիւթ է մատակարարել երգիչին։ Սիրուհուն երգել են ամեն ձևերով, ամեն գոյներով։ Դա մի լար է, որից նոր խաղեր, նոր ներդաշնակութիւններ հանելը՝ չափազանց

դժուար է, եթէ ոչ անկարելի: Հանճարի բերաններով սիրոյ երգը լսելուց յետոյ, քիչ ու շատ կարդացած մարդկանց խստապահանջ զգայնութեան նոր սարսուռներ, նոր ցնցումներ հաղորդելու համար, դոնէ շատ զօրեղ խառնուածքի տէր լինելու է, իւրացրած լինելու է զգալու և արտայայտելու սովորական եղանակներէց տարբեր ու բարձր եղանակներ:

Պ. Պարսամեանի տէրը մղկտացող, տանջուող չէ: Նրա սէրը, առհասարակ, աւելի ուղեղից է բղխած քան սրտից: Նա ցանկանում է իր սիրականի հետ միայն երազել, երազել ինչպէս մի զոյգ տատրակներ, քաղաքի ժխորից հեռու, դաշտերի և լեռների լճու ամայութեան մէջ: Ու խորհուրդ է տալիս իր երազի ընկերին փախչել դէպի սարերը, ռուր ոչ կնոջ, ոչ այրեւրու հանդիպին» և

Ուր առանձին, անտառներու շուքին տակ

Ծոյլ, աննախանձ, երազուն,

Գլուխս ուսիդ վրայ հակած՝ մինչդեռ դուն,

Պիտի երգես վայրահակ:

Ու գինովցած, ծաղիկներուն ու մարմնիդ

Չար, անառակ բոյրերէն,

Քալմնք, երգնք, իրան դիտենք տարփօրէն,

Նայուածքներով անբթիթ:

Եւ խելայեղ, յափշտակուած, մութէն մեղկ

Ծառերուն տակ հովանի,

Երկու սիրող թռչունի պէս քովքովի

Մինչև առտու երազենք:

Երբեմն սակայն, պ, Պարսամեանի հոգու վրայից անցնում է սիրոյ տաք, վրդովող մի շունչ:

Փայփայանքներդ երազած եմ օրերով,

Ծառերու տակ, ճամբուս վրայ ցաւադին.

Ակնարկներդ յիշել ուզած եմ՝ խռով,

Զիս օրօրող սրտմութեանց մէջ առանձին:

Երբ ես անփորձ ու պատանի, մեծի պէս,

Աղուորութեանդ կը նայէի անքրթիթ,

Ինչո՞ւ, հոգիս, չարչարեցիր զիս այսպէս,

Հեշտութիւնովն եթերային մարմինիդ:

Եւ նա զգալով որ իր հոգու անդորրութիւնը կորցրեց, կարօտով փնտռում է իր նախկին թեթեւ սէրը:

Մինչև հիմա չապրած սէրս էր որ այսպէս,
Թուղթերու մէջ կերգէի ես անդադրում,
Սէրը դիւթող եթերային կոյսերուն,
Երազներու մէջ փայփայուած ամպի պէս:

Ու հիմա ալ որ կը սիրեմ քեզ անդու,
Նոր ու անեղ պաշտանքներու հրայքով,
Կուլամ յաճախ խարուող կնոջ մը պէս թոյլ,
Առջի մաքուր ու սուրը սէրըս յիշելով:
Բայց հիվ է այդ «աղուորը», որ մթնացնում է այդ երե-
խայական, երազների միայն կարկառող հոգու աղաղակները:
Մի հարցընէք թէ՛ ուր ճանչցայ.—չեմ յիշեր.
Ան որ սրտիս, գգուանքներուս,—գիրգ եղեմ,—
Ան որ տղու ըղձանքներուս անգիշեր,
Պարիկն եղաւ՝ միայն սիրելիս գիտեմ:

Ու կարծեցի սիրուած ըլլալ հեռուէն,
Եւ այս յոյսով՝ երջանկացած, խելայեղ,
Գեղօններով երգեմ ըսի, դէմքն իրեն,
Շնորհները երգեմ ըսի, ամէն հեղ:

Դաշնակութիւնն առի հեծող նուագին,
Բուրումները առի՝ ըսլօր վարդերուն,
Յասմիկներուն, սմբուլներուն, հիբիկին,
Անոր շունչը երազելով՝ թըրթըռուն:

Արշայոյսին գոյներն առի անուրջի,
Ու սըլացքը աղանիին օղակայ,
Որ կը սուրայ, կը հեռանայ, կը թռչի,
Երբ պատահմամբ մէկը իրեն մօտենայ:

Բայց չի կըցայ գրի առնել անհատնում,
Անոր մարմնին շնորհները նախընծայ,
Ու փորձիս մէջ, հիասթափած, օրօրուն,
Գեղեցկութեան արբշտութենէն գինովցայ:

Ջի աչքին մէջ հմայքը կայ անհունին,
Եւ մարմնին շուրջ պաշտումն է որ կը հակի,
Ծաղիկները անոր շունչն է որ ունին,
Թռչունները՝ անոր ձայնը դաշնակի:
Հիմա նա խորան ունի կանգնած իր սրտում, ուր նա մի

մատոնա է, իսկ ինքը՝ իբրև բուրվառ վառում ու ծխում է նրա ոտքերի առաջ:

Դուն մատոնն ես սէր-մատուռին մէջ մինակ,
Ես բուրվառն եմ յոյս—քուրմին ձեռք սիրալիր.
Հուրով լեցուն, խուսկով արբշիռ ու կարմիր՝
Կը վառիմ միշտ, կը ծխիմ միշտ ոտքիդ տակ:

Բայց գոհ եմ ես: Այսպէս ապրինք առանձին...
Դուն գեղոյդ մէջ վէս, անմատոյց ու ծաւի.
Ես օրօրուով բուրվառը միշտ մնայի,
Պաշտումի խօլ ծիածանին տակ նրբին:

Ու մեր սիրոյ մատուռին մէջ սուրբ, լռին,
Ո՛չ ուխտաւոր, ո՛չ ազօթող մ'այցեղէր.
Որպէսզի գոն մինակ տեսնես, տարուբեր,
Մերթ բռնակող կրակն արծաթ բուրվառին:

Բայց ամեն ինչ, աշխարհում, ունի մի վերջ. ծաղիկները մեռնում են, երկնքի կրծքին փաթաթուող երփներանգ ծիածանները հալւում են, ու սէրերը՝ վարդի թերթիկների նման՝ աշնան խոնաւ ու դալկացնող քամիների շունչի տակ, մէկիկ մէկիկ թափւում են:

Երգում ըրի, որ ալ ըզքեզ չյիշեմ.
Հըրապուրանք, գեղեցկութիւն, վերջնապէս,
Բոլոր ասոնք միշտ մոռնալու ըզձանքէս,
Երգում ըրի, որ ալ ըզքեզ չյիշեմ:

Ետ չեմ ուզեր ըրած խօսքերս սիրային,
Քեզի՛ ըլլան բոլոր բառերը մեղրի,
Ձորս յամրաբար ականջէդ վար հոսեցի,
Չէ, չեմ ուզեր ըրած խօսքերս սիրային:

Դէմքիդ համար չէր որ ըզքեզ սիրեցի,
Այլ երազի, հաճոյքներու սիրաթով,
Ընկերակից մ'ունենալու տենջանքով.
Դէմքիդ համար չէր որ ըզքեզ սիրեցի...

Մեր առաջ բերած կտորները բաւական են գաղափար տալու համար բանաստեղծութիւնների այս հատորիկի մասին: Դժբաղդ պայմաններում ապրող, մտաւոր թեթև պաշարի տէր մի սկսնակ երգչից աւելին պահանջել՝ անուազն անարդարութիւն կը լինէր: Ճիշտ է, պ. Պարսամեան ստեղծագործ մի խոշոր ուժ, մի արտակարգ տաղանդ չէ, բայց նա օժտուած է բանաստեղծական յատկութիւններով: Նա ծանօթ է

տաղաչափութեան համարեա բոլոր դադարներին, մի ձերք, որ պէտք է լապտերով փնտռել մեր կովկասահայ՝ ոչ թէ ոկանակ, այլ նոյնիսկ փորձուած բանաստեղծներից մեծ մասի մօտ: Եւ ինչպէս, առհասարակ, ամեն թրքահայ գրող, նա ունի ճոխ բառամթերք, այսինքն գեղարուեստական այլազան պատկերներ յօրինելու համար բազմաթիւ գոյներ, երանդներ, որոնք, երբեմն, ասենք, չարաչար է գործ ածում, տաղաչափական պահանջներից ստիպուած:

Տ. Զաւէն

Մեղրն Եսայեան, «Յրագ» (պատկեր Բալախանու կեանքից), 1905, Թիֆ-լիս, 3 կողէկ:

Պ. Եսայեան մեզ տալիս է Բալախանու կեանքից մի պատկեր: Նաւթաբաղաբը հիւսիս, մի դասակարգի մարդկանց ա-սես չի քաշում: Այդ ձգողութիւնը մասնաւորապէս ուժեղ է թուում գիւղերում, որոնք իրանց թարմ բաղուկներն ուղարկում են գործարանային քաղաքը՝ այնտեղից մի քիչ հարստութիւն, ու, եթէ ուզում էք, մի քիչ էլ անուն բերելու համար: Այս կամ այն շինական ընտանիքը օրինակ է վերցնում իր դրացնից և իր անփորձ, միամիտ զաւակին ուղարկում երազների երկիրը: Շիրինենք այդ կարգի ընտանիքներից մէկն են. մայրն իր որդուն ճանապարհ է գցում դէպի Բագու՝ դեղջկուհու մի շարք միամիտ-խորամանկ խրատներով. նա, ի միջի այլոց, ասում է.

—... Մի օր սոված ֆնալով՝ մարդ չի մեռնիլ. որ յետ դառնաս տուն, քեզ չեն հարցնելու թէ ի՞նչ ես կիրել. ասելու են՝ ի՞նչ ես բերել. գրպանդ են պտռելու: Գրպանումդ որ եղան, խօսքը քոնն է... Մի խօսքով այնպէս արն, որ Շիրինենց Աղաջանին գիւղամիջում պարզ երես հանես...

Խեղճ Սաքօն դնում է, լծում՝ գործաւորի քայքայող աշխատանքին: Նա վարժ չէ այդ կեանքին, բայց ի՞նչ արած, պէտք է Շիրինենց Աղաջանի երեսը պարզ հանել: Մի ձմեռ գիշեր, վեղեօրշիկի պաշտօն է կատարում, նաւթահան ճախարակի մօտ հսկում է, բայց խոնջէնքից և անքնութիւնից քոնը տանում է: Յաճախ անժառանգի միակ հարստութիւնը երազն է լինում: Նա երազում է. երազում է, որ փող է աշխատել, հարստացել և վերադարձել արդէն գիւղ. հայր ու մայր, ազգական ու բարեկամ հաւաքուել՝ ուրախանում են... Թրը՛խկ, մէկ էլ Սաքօն սարսափած բաց է անում աչքերը. «Ժալօնկան»՝ նաւթահան գլանակը—տեղից դուրս էր թռել և ամբողջ բուր-գը դղրդացնում էր: Հազիւ աչքերը բացած՝ մի փառաւոր ապ-